

РАЗМИШЛЕНИЯ ЗА СТАМБОЛОВ И ВЪНШНО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ПРЕОРИЕНТАЦИЯ, СВЪРЗАНА С НЕГО

Илчо Димитров

Поляризацията, характерна за времето, когато Стамболов стоеше начело на младата българска държава, се прехвърли сетне в отношението към личността и делото му. Възвеличаван или хулен, премълчаван или страстно осъждан, Стамболов си остава най-оспорваната политическа личност. Оспорват се целите, които преследваше, когато в методите не се виждаше нищо лошо; и методите, когато на целите пък се съчувстваше. В същото време неговите качества и заслуги се признават и от най-върлите му отрицатели.

Не е кой знае колко писаното, а съвсем малко е новонаписаното за него. Интересът никога не е секвал, защото у Стамболов се вижда една от малкото цялостни, последователни и действени личности в българската политика, но и защото по противоположни подбуди този интерес преднамерено се е подклаждал или насилствено потулял. Днес сме свидетели на истински разцвет на книжнината, посветена на Стамболов и то като следствие от двете посочени причини. Отсъствието на достатъчно ново и оригинално се компенсира с преиздания, често без сериозни научни и художествени достойнства. По такъв начин новата представа за Стамболов се изгражда главно върху отдавнашно равнище и някогашни критерии. На мястото на афоресването се явява канонизацията.

Различията се дължат не толкова на изследователски методи, допълнителен материал или оригинална аргументация, колкото на определена политическа позиция. Отстъпление в управлението от демократическите принципи се отхвърля от най-последователните им привърженици. Към тях се отнасят и такива, които сами си позволяват отстъпление, на каквото не дават право на Стамболов. В кризисни ситуации се търси изход и в "силната ръка". Разочарованието поражда носталгия по Стамболов и надежда за личност от същия обществен калибър. Най-често резервите и несъгласията засягат външнополитическата ориентация. Личността на Стамболов се оказва подходящ обект, за да се разразява нестихващият повече от век антагонизъм между русофили и русофоби. От деди и бащи флаговете се поемат и от синове и внуци. Русофилите, които в управлението се проявяваха като последователни демократи, по време на Стамболовия режим се отдаваха на нелегална дейност и конспиративни акции. Русофобите бяха готови да оправдават посегателството върху демокрацията, щом то е в името на една

политика, която, според тях, единствено отговаря на националните интереси. Тази двойственост се запазва до ден-днешен.

След като преките участници в събитията си отидоха, трябваше да се очаква полемиката да добие повече академичен характер. Но влиянието на политиката не престава да тегне и вероятно ще тегне, докато е актуална външнополитическата ориентация, изявявана като конфликт между русофили и русофоби. В сегашния преход тя не може да не изпъкне. Докато русофобите пак се заблудиха, че като се изпречат на Русия, ще докажат преданост към противниците ѝ, поклонниците на пролетарската диктатура се възмущаваха срещу отстъплението от демокрацията.

През следвоенните десетилетия официалното отношение към Стамболов се изразяваше било чрез критика, било чрез премълчаване. Първо преобладаваше критиката, после се предпочете премълчаването. Реакцията на едностранчивост бе апологията. Наскоро бе публикувано едно емоционално есе на Илия Бешков, писано през 1949 г. Неудържимата възхита на големи художник очевидно е отговор на налаганата по това време "партийност" в историографията, която подлагаше такива големи имена като Стамболов на конюнктурни оценки. С еволюцията на режима отслабваше критическата вострастеност и се пропукваше мълчанието. Така стана възможно преиздаването на класическия труд на Симеон Радев "Строителите на съвременна България", който угодливи или невежи автори искаха да сведат до собствената си партийна ограниченост, представяйки го за "евангелие на русофобството". Появиха се изследвания, които надмогваха преднамереността: Радослав Попов, Андрей Пантев, Елена Стателова, Стойчо Грънчаров, Милчо Лалков, Иван Радев. Някои съм пропуснал без да ща, но Стефан Беровски - съзнателно, поради възраженията ми към историческите и художествените качества на книгата му "Корона и кръв" /без да отричам разбира се, че и такава книга си имат читателите/.

Социалистическият режим бе усвоил и прокарваше идеите и политиката на крайното русофилство до Първата световна война, за което националният интерес има своята единствена и естествена опора в Русия /СССР/; оттук непримиримостта спрямо всичко, което не съвпада с тази мистична вяра. С времето започна внимателно връщане към един разумен национализъм. Дори върховете на управлението имаше хора, изпълнени с респект към градивното държавно дело на Стамболов и най-вече към дързостта му да се опълчи на един идол - какъвто бе Русия - в името на независимостта и достойнството на България. Публично не се даваше израз на това чувство и то за да не се раздразни Москва. А там на всяка снизходителност към Стамболов се гледаше чисто прагматично - като проява на антисъветизъм. Трябва да кажем открито - наши колеги подклаждаха подозрителността с доноси дори пред съветските фактори. Преиздаването на "Строителите...", проточило се

неимоверно, стана възможно благодарение на ангажираността на Тодор Живков с гаранцията на акад. Пантелей Зарев. Последва силна реакция от Москва - този въпрос е бил поставен даже на пленум на ЦК на БКП. Поради това, третото издание се забави дори по време на "перестройката" в СССР. То бе дадено за печат четири месеца преди и излезе четири месеца след 10 ноември 1989 г.

Точно преди пет години, пак тук във Велико Търново и пак по идея на Великотърновския университет се проведе първата научна сесия за Стамболов. БАН и Софийският университет останаха настрана. Мнозина от поканените предпочетоха да не участват. Трябваше да се превъзмогнат доста опасения, за да се публикуват материалите от сесията. Все пак, яви се едно издание, колкото и невзрачно да е от чисто издетеласка гледна точка. Краткото съобщение в печата за сесията предизвика изумление в определени среди. Чувах въпроса: "Вие и Стамболов ли ще реабилитирате?". Никой от участниците с нищо не пострада - язък за страховете! Споменавам този епизод не за да внасям принос в критиката на близкото минало, а защото изпъква трайна черта в отношението ни към историческото наследство. Сега Стамболов е нещо като първенец на българската политика; до него се допуска най-много цар Борис III. Новата крайност не само пречи да се разкрие историческата му роля всестранно и безпричастно, но и ненужно го противопоставя на други видни държавници и общественици. Научихме, че столичното кметство ще строи паметник на Стамболов в градинката срещу Военния клуб. Не е трудно да се разгадае замисълът на отделянето му от алеите в Борисовата градина, гдето по традиция се издигат паметници на най-видните българи, вкл. другари и съратници на Стамболов - Раковски, Каравелов, Ботев, Левски, Захари Стоянов, Гоце Делчев... Миналата година се навършиха 150 години от рождението и 90 години от смъртта на Петко Каравелов. Не видях някъде да се отбележи тази годишнина. Пропадна идеята да се устрои научна сесия - малцина от поканените се озоваха; от Демократическата партия даже не удостоиха с отговор предложението тя да се заеме с организирането на сесията. Широкият размах, с който се отбелязват годишнините на цар Борис III и Стамболов, преди премълчавани и обругавани, е в очевиден контраст с мълчанието за Каравелов, което свидетелствува, че пак над научните критерии и национални интереси се стремят да вземат връх тясно-партийни и конюнктурно-политически съображения. Това се проявява най-вече във връзка с ролята на Стамболов за разрива на българо-руските дипломатически отношения.

През Възраждането се очертава раздвоение сред българската общественост по отношение на външния съюзник на националната революция, изразено предимно чрез противопоставянето "русофилство" и "русофобство". Освобождението на България оправда основанията на русофилството. То

надделя категорично в общественото съзнание и в политиката. Русофобството не бе изчезнало. То обаче не разполагаше с широка обществена опора, а и с авторитетна политическа сила.

Александър II, руският император, с когото е свързана руско-турската война, се превръща в символ на освободителната мисия на Русия, на българо-руската общност на Балканите, за реализирането на националния идеал - освобождението на всички българи и обединението им в една държава. Паметникът на освободителите в центъра на столицата е с неговата фигура и с емоционално обръщение към него лично. Храм-паметникът "Св. Александър Невски" носи името на светеца - патрон на императора.

Можем да кажем, че царуването на Александър II бележи най-високият връх на българо-руските отношения. Разбира се, става дума за отношения между току-що възкръсналата за самостоятелен живот тримилионна държава, разположена между Черно море и Тимок, между Дунава и Рилородопския масив, и 130-милионната империя, разпростряла се от Ледовития океан и Индия, между Тихия океан и Германия. България не само е освободена с руско оръжие. Русия участва в изработването на Търновската конституция и официално се солидаризира с нея. Тя съдейства за формирането на органите на управлението в младата държава. Тя е опора на държавната самостоятелност. Реализирането на националния идеал е в зависимост от балканската ѝ политика. Първият български княз е избран като руски кандидат. Самите български държавници търсят руското съдействие и руската ангажираност с проблемите на управлението. Княз Александър Батенберг апелира за пряка намеса при възникналите вътрешни трудности. При това положение чудно ли е, че България изглежда отвън като безусловно предадена на руската политика и нещо като руски протекторат?

Княз Батенберг се старае да се съобразява с оценките и препоръките от Санкт Петербург, а Александър II пък зачита самочувствието на младия княз и достойнството на младата държава. Едва избран на престола, князът моли за разрешение да измени или отмени Търновската конституция. Императорът го отклонява от насилствени действия, препоръчва му споразумение с вътрешните сили и промени само по законен път. Тази препоръка остава в сила, дори когато поради настойчивостта на княза Русия оттегля солидарността си с конституцията. Причините са известни. В ръководните среди на империята преобладава убеждението, че руското влияние трябва да търси опората си главно в широките народни маси, които са предимно проруски настроени, и които поради това трябва да имат дума в управлението на държавата. Странната на пръв поглед симпатия на самодържавието към конституционния режим в княжеството не е само израз на конкретно отношение към държавата и народа. Тя произтича от курса на Александър II, насочен към постепенното реформиране на самодържавния строй в Ру-

сия. Този курс бе ознаменуван със селската реформа, премахнала крепостничеството. Последваха други реформени актове: въвеждане на принципа за независимостта на съда и несменяемост на съдиите, заместването на 20-годишната военна служба със задължителната военна повинност и др. Към края на царуването му се готвеше и проект за конституция. Пресилено би било да се говори за демократизация, но основателно - за постепенно отстъпление от самодържавния принцип. Любопитно е, че тогава за първи път се появява понятието "гласност". То навежда на аналогия с подобна илюзия, явила се след век: реформи, които засягат същността на една изчерпана система, и са предназначени да я съхранят.

Убийството на Александър II на 1 март 1881 г. е един от абсурдите в историята - премахвайки реформатора, революционерите дават път на рестаурацията. Последната възможност да се насочи Русия в пътя на еволюцията е проиграна, за да станат неизбежни катаклизмите на XX-то столетие. Но това е друга, голяма тема. Засягам я бегло, тъй като в отношението към България при царуването на Александър II се чувства реформеният дух, който характеризира цялостната му политика. Този дух се сблъскваше с консервативната тенденция, проявяваща се не само спрямо вътрешните реформи, но и с ненавист към конституционния режим в княжеството и с пренебрежение към волята му за независимост.

Царуването на Александър III е до голяма степен отрицание на царуването на баща му както във вътрешната, така и във външната политика. За бащината гибел той открива първопричината в отстъпление от самодържавието. В историческата литература се твърди, че новият император бил поставен пред дилемата: да продължи по пътя на реформите, или да се върне към неотстъпност от самодържавието. Ако е изпитвал колебание, което е съмнително, то е траяло съвсем кратко. На 29 април 1881 г. е обявен манифестът за укрепване на самодържавието. Това връщане назад се оказва фатално и за монархията, и за демократичното развитие на Русия.

Преориентация се извършва и във външната политика. Съюзът на тримата императори /на Германия, Австро-Унгария и Русия/, сключен през 1873 г. и продължен през 1881 и 1884 г., постепенно се разпада. Германия остава свързана с Австро-Унгария, а Русия се сближава с Франция. За края на съюза допринасят и руско-австрийските противоречия по време на съединението на България и кризата от 1886-1887 г. Така, австро-германският договор добива антипод във френско-руския съюз, който пък поставя началото на ново прегрупиране на европейските сили, оформено с образуването на двете коалиции - Антантата и Тройния съюз, премерили сили в Първата световна война. Така, Александър III се свързва с началото на една насока на руската външна политика, която ще се запази в общи линии през първата

половина на следващия век. Не случайно неговото име носи един от най-красивите мостове на река Сена в Париж.

По време на бащиното си погребение Александър III няма време да се занимава с баналните жалби на братовчед си от Търновската конституция. Ала и князът преценява, че е излишно да го главоболи. Знае, че поставен пред свършения факт, новият император не би се разгневил; напротив - би одобрил отмяната на конституцията и свалянето от власт на българските либерали, представени за съмишленици на руските нихилисти и терористи. Превратът в София изпреварва само с два дни манифеста на Александър III за неотстъпност от самодържавието. Петербург оказва пълна подкрепа за режима на пълномощията, като естествена последица от курса на реакция, както по-раншната подкрепа за конституцията съвпаднаше с курса към реформиране на империята. В началото на 1882 г., изправен пред силно вътрешно опозиционно движение, Батенберг пак призовава за помощ и тутакси тя му е оказана. След генерал Ернрот, генерал Соболев възглавява българското правителство. В противоречие с политиката ѝ непосредствено след Освобождението, тя се намесва пряко в управлението срещу законното конституционно устройство и срещу преобладаващите обществени настроения, което чувствително засегна авторитета ѝ.

Разочарованието от насоката на събитията постепенно формира убеждението, че Русия е била въвлечена в един курс, който противоречи на интересите ѝ. Задълбочава се ненавистта между двата царстващи братовчедна, довела до детронацията на по-малкия и до прекъсването на междудържавните отношения изобщо. Тези, които в Петербург смятаха, че бъдещето на освободената от тях държава трябва да се гради върху основата на признателността, са така потресени от "неблагодарността", че се отдават на действия, които на практика обслужват антируските сили в България, а и в Европа. Пристъпи се към подстрекателства за заговори и атентати, а и към пряко участие в тях, към заплахи и демонстрации на сила. Обсъждат се идеи за окупация, даже за анексия, за протекторат и непосредствено руско управление на княжеството. Крайните идеи и мерки произлизаха от най-крайните среди в управлението и общественото мнение, без да се превърнат в реална политика. Държавната самостоятелност на България бе уредена с един международен акт, какъвто бе Берлинският договор. Можеше ли Русия да посегне на статуквото, без да вземе предвид всички последици от това си действие? И то при нестихваща враждебност от страна на Виена и Лондон и доста колебливо поведение на Берлин? Надделява все пак разбирането, че целите си Русия трябва да постигне без пряка намеса, чрез вътрешни русофилски среди, подстрекавани и подпомагани от Петербург. Разчиташе се на безусловната преданост и пълната подчиненост, без да се разбира новият етап, при който двустранните отношения можеха да се развият не върху

идеологическа и сантиментална основа, а само върху общност от интереси и равнопоставеност.

Промяната в отношението на Русия към България се извърши в условия не само на преход към вътрешна реакция, но и на преориентация във външната политика - белег на ново европейско прегрупиране. В личността на Батенберг вече се виждаше оръдие на враждебни сили, на немски натиск на Балканите. В Петербург имат основание за подобни подозрения. Средствата, които се избират, за да се осуети нежеланата насока, водят до обратния резултат - до утвърждаване на антируската политика, на русофобските сили.

Защо?

Русия на Александър III - а тя се различава от Русия при Александър II и Русия при Николай II поне що се отнася до отношението към България - не може да схване естествения стремеж на младата държава за еманципиране в европейското семейство, за излизането ѝ от чужда опека, към фактическата ѝ независимост. На този стремеж отговори Стамболов. Заслугата от неговата външна политика е, че след освобождението и възстановяването на държавността тъкмо чрез нея България се прие като суверенна държава, способна да търси самостоятелно решение на проблемите си. А и най-отявлениите русофили не виждаха в Русия идеал за държавно устройство и управление - тя беше опора на националната политика. Иначе идейно и икономически те също бяха ориентирани към Запад. Изтъквайки безспорната заслуга на Стамболов за един нов облик на младата държава, не бива да се забравя, че той застава начело на управлението непосредствено след Съединението, след военното му отстояване и дипломатическото му признание. Най-голямата сполука на националната политика - Съединението бе в истинския смисъл на думата народно дело - на революционната организация в Източна Румелия и държавните фактори в Княжеството, на дипломатията и войската. Тъкмо то издигна името на България, спечели ѝ огромен авторитет, повиши самочувствието на нацията /в известен смисъл можем да кажем, то стана по-високо от реалните възможности/. При такава изключително благоприятна ситуация се яви Стамболов, за да внесе своя влог в едно развитие, открито със Съединението.

Като използваха безумието в изявления и действия на руската дипломатия, противниците на руската ориентация представяха Русия като заплаха за самостоятелността и законния конституционен режим, срещу която търсеха опора сред противниците ѝ. Възприе се принципът: враговете на Русия са естествени съюзници на България. И ако през 1887 г. такъв съюзник е Англия, през 1915 г. Англия ще е приятел на Русия, а България ще се намери в Тройния съюз срещу Антантата. Това, разбира се, не ще рече предопределеност на българската външна политика, а логическо развитие на една от

външнополитическите линии, чрез които се дири решение на националния въпрос. Защото историята трябва да се разглежда не само като конкретен процес, но и като перспектива.

През 1881 г. Александър III застава на страната на княза, когато князът е в конфликт с преобладаващите обществени настроения. Той е против него през 1886 г., когато князът е най-близко до обществените настроения, примирен е с конституционния режим и е свързал името си със Съединението - най-голямата сполука на националната политика. И в двата случая Русия се сблъсква с тези настроения, което накърнява влиянието ѝ. Целите, които Русия преследва през 1886 г., можеха да се постигнат чрез военна диктатура, опряна на непосредствената руска помощ. А това означаваше премахване на демократичния режим и засягане на държавната самостоятелност - двете главни общонационални ценности. На тази перспектива Стамболов противопостави законната власт и държавната самостоятелност. Но и неговата политика можеше да се наложи чрез диктатура. Налице бе алтернатива на двете крайности, предлагани от линията на Каравелов за съобразяване с руските интереси, без да се отстъпи от демократичния режим и държавната самостоятелност. Ала тя при съществуващата поляризация нямаше никакъв шанс.

Детронацията на Батенберг е едно от най-безмислените събития в новата ни история. Тази авантюристична акция, независимо от субективните намерения на авторите ѝ, прекъсва фатално една благоприятна насока на националното развитие след Съединението, характеризирана със засилване на държавата и издигане на международния ѝ авторитет. Княз Александър Батенберг, както непосредствено след 1879 г. се показваше примирен с конституционния режим, а благодарение на Съединението бе се превърнал пак в символ на националното единство. Правителството на Каравелов прилагаше принципите на парламентарната демокрация, а във вътрешната политика поддържаше баланс между българския стремеж към самостоятелност и домогванията на Петербург.

Цялата тази ситуация коренно се промени и то вследствие на 9 август 1886 г. Заговорниците претърпяха провал. Батенберг трябваше да се раздели с трона, на който настани Фердинад. Сега можем само да гадаем доколко изгодно тази смяна се отрази върху по-нататъшното развитие на България. Правителството на Каравелов бе заменено със Стамболовия режим. Вместо да възтържествува русофилската, връх взе русофобската политика, която се представяше за единствено съответстваща на националния идеал. Бъдещото щеше да покаже доколко е била оправдана тази надежда.

В целия този исторически прелом изпъква личността на Стефан Стамболов. Именно тогава той се утвърди като изразител и проводник на една политика, която оказа решаващо влияние върху цялото по-нататъшно на-

ционално развитие. Това съответства на неговите качества, изявиени от най-ранна младост в национално-освободителната революция, в изграждането на държавата. Неговият звезден миг е лятото на 1886 г., когато се обявява в защита на детронирания монарх, което означава - в защита на легитимността. И без печалното събитие от 9 август Стамболов щеше да играе първостепенна политическа роля, ала не с този огромен авторитет и с тази изключителна особеност. Древните гърци са имали един бог Клирос, богът на благоприятния случай. Той не покровителствува тези, които не могат да го познаят; които пропускат благоприятния случай - губят. През 1886 г. Стамболов не пропусна благоприятния случай и така си спечели благословията на Клирос.

Още през режима на пълномощията Стамболов създава впечатление, че се изкушава от възможността да възглави либералната партия в името на единството ѝ срещу непримиримата враждебност на двамата ѝ най-изтъкнати водачи Др. Цанков и П. Каравелов. Но единството бе спасяемо. След разцеплението той остана на страната на Каравелов. В народнолибералната партия вече е втората по значение фигура, без да се изтъква като алтернатива на Каравелов. Лоялен е към лидера, дори когато се активизира групата на З. Стоянов и Д. Петков, обявяваща се срещу Русия и за княза. Около Съединението Стамболов издига още повече авторитета си. Сближава се и с княза, който подозира Каравелов, а пък Каравелов е готов да го прежали, ако това се налага с оглед по-важната цел - подкрепата на Русия. Русофилството на Стамболов все още е непреклонно въпреки близостта със Захари Стоянов. От дневничните му бележки личи колко мъчителен е за него завоят към русофобството, извършен успоредно със събитията от есента на 1886 - началото на 1887 г. Но веднъж извършил го, човек като него може да го отстоява само неотклонно с фанатична вяра в правотата си.

Големите личности в историята се проявяват двояко: едни са рожба на големите събития, други сами ги създават. Българската история през 1886-1894 г. може да се представи чрез едно име - името на Стамболов. Тя е доминирана от неговата личност - идеите, волята и делата му дават измерението ѝ, определят характера ѝ. Докато например ролята на цар Борис III през Втората световна война се определя преди всичко от характера на събитията, неподвластни на желанията и възможностите му.

Стамболов успява безконкурентно да наложи политика си, понеже са отстранени главните му опоненти: Цанков е в емиграция, Каравелов е подложен на остракизъм, после е в затвора. Той се оказва единственият лидер на либералната партия, която след Освобождението изразява интересите на мнозинството. Но течението, което оглавява, е различно и по обхват, и по идеи от голямата либерална партия. То възниква в името на Батенберг и срещу Русия, като оставя на по-заден план Търновската конституция. В по-

литическата борба приоритетът вече не е конституцията, а външнополитическата ориентация. В такъв смисъл симпатията към Батенберг в новата партия е производна от недоверието към Русия. Новата партия не е рожба на Стамболов. Нейните корени са в онази група сред либералите, чиято критика към руската дипломация след 1881 г. постепенно прераства в недоверие и враждебност към руската политика изобщо. На тази основа става сближението ѝ с русофобското ядро в консервативната партия. Така Стамболов си осигурява поддръжка и съдействие на опитни политици и държавници като Д. Греков, Гр. Начович, К. Стоилов, Г. Вълкович... Следователно, Стамболов не е родоначалник на нова външно-политическа ориентация. Той усвоява една стара идея и политика за национално освобождение и единство с опора в западните сили, като се убедят те, че целокупна България не е предимство, а преграда за руското придвижване към Проливите. След Освобождението подобна идея просто не е актуална. Тя се демонстрира отново публично в събитията около Съединението. При условия, които преценява като опасни за държавата, Стамболов я възприе, вдъхна ѝ действеност и ѝ осигури широка опора, представена за спасителна срещу доскорошната главна опора, вече смятана за главна опасност.

Не можем да отречем искреното убеждение на някои дейци, че Русия не само не е заинтересована от българското национално единство, но и заплашва самостоятелното държавно съществуване, поради което националната политика може да се ослани само на Запада. Ала не бива да се пренебрегва изобщо склонността да се преувеличава опасността, за да се оправдават обществено непопулярни действия. Както вече се каза, независимо от авантюризма и бруталността си по това време, руската политика не заплашва държавната самостоятелност. По-важно е другото убеждение - че националното обединение не би срещнало външни пречки, само ако се преодолеят страховете на Запада от руските амбиции, на които България бе съдействала.

Любопитно е, че идеологически русофобството се подхранва от руската революционна книжнина и руските революционни емигранти в България. То се превърна в реална алтернатива на русофилството след овладяването на държавната власт и при решителната подкрепа от страна на враждебните на Русия велики сили.

Така може да се обясни и известното предложение на Стамболов пред султана за лична уния. Някои автори са склонни да открият в него голям стратегически замисъл с оглед цялостното разрешаване на националния въпрос. Ала този въпрос винаги е бил антитурски. Едно решение в рамките на деспотичната и анахронична империя би било абсурдно. Тя не подлежеше на реформиране. Българска общественост никога не е възприемала една национална политика в унисон с турската. Стамболов си е давал сметка за

всичко това. Чрез една нереалистична идея той е разчитал да спечели благоволенieto на Турция. Затова не бива да го хвалим за тази му постъпка, както не хвалим и махзара на противниците му. Впрочем с тактически съображения е свързано и предложението на Т. Живков за "16-та република", което се прави със съзнанието, че международно е неосъществимо. Ала държавният суверенитет, националното единство и териториалната цялост не могат да бъдат предмет на тактически ходове, колкото и важен да е замисълът. В конкретния случай този епизод ще има печално отражение върху личната съдба на Стамболов. Сближението с Турция и то с оглед решаването на националия въпрос го постави в конфликт с македонските революционери, от чиито среди ще е и убиецът му през 1895 г. Един други виден държавник - Александър Стамболийски след време ще потърси в сближението с Югославия разрешение на националния въпрос. И той ще влезе в конфликт с революционерите, от чиито среди ще бъдат и неговите убийци.

Руската политика претърпя провал в конфликта с България. Този провал засягаше най-вече самочувствието ѝ на велика сила, без да има по-сериозно значение за цялостната ѝ политика. Печалбата за България бе утвърждаването ѝ като самостоятелна държава, като равноправен член на европейското семейство. Ала загубата бе не по-малко чувствителна. В условията на разрива с България Петербург се преориентира към Сърбия като главна опора на Балканите. След като престолът в Белград се зае от династията на Караджорджевичите, сръбската политика заложи на Русия не само за пълното освобождение на сръбството, но и за реализацията на "Велика Сърбия".

С укрепването на Фердинанд като княз все повече се чувстваше необходимостта от възстановяване на българо-руските отношения с оглед и на династическите и на държавните интереси. Това стана възможно едва след смъртта на Александър III и възцаряването на Николай II. Жертва на политическата необходимост стана Стамболов.

Първо бе отстранен от държавното управление, а после бе жестоко убит. Българо-руските отношения се развиваха на нова основа, различна от времето непосредствено след Освобождението: като отношения на равноправие и общност на интереси. Но за сметка на това не се върна привилегированото положение на България в руската политика на Балканите. Това място се заема от Сърбия, а България трябваше да се вмести в рамките на новата руска стратегия. България разполагаше с два варианта за външния съюзник - с Русия или против Русия. С тях цар Фердинанд си служеше според разбирането си за династическа изгода в дадения момент, като в крайна сметка надделяваше изборът против Русия, демонстрирано и с избора през 1915 г. Но и Русия разполагаше с два варианта в балканската си политика - Сърбия и България, като общо взето надделяваше Сърбия, което също се

демонстрира - през Първата световна война. Тази политика бе възобновена и от Съветския съюз. Известно пренасочване от Белград към София настъпи по време на разрива между Сталин и Тито, без обаче да се изключва сръбският вариант. В наши дни се появява колебание в Москва към Белград, за което влияе и познатата склонност на българската политика да доказва новата си ориентация с демонстрации на враждебност към предишната.

Изобщо Александър III изигра зловеща роля в българо-руските отношения, но отношението към България бе производно от цялостната му политика за утвърждаване на самодържавието. То се изрази в десолидаризирането с конституционния режим и с отпор срещу утвърждаващата се държавна самостоятелност. В тази самостоятелност се виждаше възможност България да се опре на враждебни на Русия сили.

При възцаряването си Никола II обявява, че ще охранява самодържавието така, както ге е охранявал баща му. Той е по-образован от Александър III, с европейско възпитание. Обучавали са го изтъкнати учени и педагози. Те обаче не са имали право да му задават въпроси, за да разберат доколко е усвоен преподаваният материал. Липсата на обратна връзка бе характерна за управлението му. В неизменността си виждаше главното условие за запазване на режима. Тази линия се оказва гибелна. Във външната политика Николай II продължи курса към антигермански съюз. Промяна настъпи в дотогавашната политика спрямо България: не бе постигнала целите си и бе разкрила първия си абсурд. Възстановяването на дипломатическите отношения не върна по-раншната привилегирована позиция на България в руската политика на Балканите. Тя можеше да се стреми най-много към равнопоставеност. И това се оказва непостижимо. Благосклонността към нея не излиза от рамките на руско-сръбската близост. Връх на новите отношения е Балканският съюз. Катастрофата през 1913 г. не се дължеше на един неестествен и неизгоден съюз, а на разрушаването му. Противоруските сили взеха реванш. Избухна Междусъюзническата война. Дали за руската резервираност към България по това време не е повлияла и амбицията на Фердинанд към Цариград? Тази амбиция се разминаваше с българските национални интереси. А за Русия означаваше заплаха над вековния стремеж към Цариград. Ако тя бе причината българското настъпление да се насочи към Цариград и така да се улеснят действията на сръбски и гръцки войски в Македония, в Петербург се сепнаха от появата на нежелателен съперник за господство над Проливите.

Изобщо българо-руските отношения не могат да се сведат до времето на Александър III - Стамболов. Враждебността при тях се предшества от най-тясно сближение при Александър II, в когото България вижда опората на руското влияние на Балканите и се последва от отношенията при Нико-

лай II вече на база равноправие и общ интерес, без обаче да се върне предишната привилегирована позиция на България. Първата национална катастрофа предопредели включаването на България в световната война против Русия и съюзниците ѝ. Никак не бе лесно да се открие най-верният път към общонародния идеал - освобождение на всички българи и обединението им в една държава. Единството в целите не изключваше различието в средствата. А в политическата борба най-непримирими обикновено са противоречията и конфликтите при различие в средствата, независимо от единството в целите. Резултатът увенчава едно дело, доказвайки основателността на целта и ефикасността на средствата. Ала неуспехът не отрича идеала. Илинденското въстание бе потопено в кръв, без да постигне целта: свободата на македонските българи. С погром приключиха и войните за национално обединение. Това обаче не означава обезсмисляне на идеала и жертвите в негово име. Не бихме могли обаче да кажем дали не биха се постигнали същите, а може би и по-високи успехи, ако се бе съхранил демократичният режим и ако бе се разрешил конфликтът с Русия в духа на политиката на Каравелов. В крайна сметка изхождаме от обективно развитие, не от предположенията и вариантите /без изобщо да ги изключваме от всестранный анализ/. Всичко това очертава мястото на Стамболов в новата ни история като един от най-видните държавници и политици, от най-ярките изразители на националната идея, от най-безкомпромисните защитници на държавната самостоятелност и националното достойнство.

Но нямаме основание да го издигаме в култ, като еталон, като единствен и неповторим, да го противопоставяме на не по-малко заслужили мъже за изграждането на нова България. Ще спомена само няколко имена: П. Каравелов, екзарх Йосиф, Александър Стамболийски... Нямаме право да оправдаваме отстъплението от демократичните принципи, макар и самият аз да смятам, че особено в едно развиващо се общество между правата на личността и националните интереси приоритет трябва да има националният интерес, което означава, че не може да се тъпче националният интерес в името на демокрацията и че е възможно отстъпление от демокрацията, щом е нужно да се отстои национален интерес. В конкретния случай не е така. А и често, с криво разбрани национални интереси са се оправдавали посегателства над демократичните права и институции...

140-годишнината от рождението на Стамболов е първото му общонародно чествуване като един от най-ярките и най-заслужилите български държавници. На такова признание той отдавна се радва, макар, по едни или други причини, да не е заемал мястото, което му се пада сред другите колоси на българския дух и българското дело.

Юбилеите популяризират чествуваната личност и дело, отдават ѝ заслужена признателност, но и я подчиняват на политическата целесъобразност

на момента. Поради това не са най-благоприятни за всестранно и обективно разкриване на историческото ѝ място както с оглед проблемите на времето, така и с въздействието върху по-нататъшното развитие. А най-неблагоприятното е, да се сведе тази личност до една или друга страна от идеите и делата ѝ, което я обеднява, за да я направи удобна за някакви актуални задачи на политиката.

В тези дни си мисля за епохата и делото на Стамболов, когато той бе на върха на държавата и в апогея на славата си - тези толкова измамни и преходни примамки: власт и слава. Но си мисля и за времето, когато бе свален от власт, когато трябваше да се сблъска с непризнателността и отмъстителността, злорадството и безразличието, когато не му се позволи да се лекува /единственото, което можеше да го спаси тогава, бе да излезе в чужбина/, когато бе съсечен варварски на улицата и дори погребението му бе поругано. Така се установи една печална традиция в политическата ни история.

Изглежда, че съвременниците не са в състояние да оценят своите духовни и политически първенци. За сметка на това историята е по-милосърдна. А милосърдието е по-родствено на справедливостта, отколкото на отмъстителността.